

ISMERTETÉSEK. BÍRÁLATOK.

BERCSÉNYI HÁZASSÁGA.

Történeli Ének 1695-ből, írta Kőszeghy Pál. A Varsóban levő Eredeti kéziratból, Közli Thaly Kálmán. Toldalak: »Actio Curiosa. Magyar Történeli Szinjáték 1678-ból. A »Flór« alapítványból kiadja A M. Tud. Akadémia Történeli Bizottsága. Budapest 1894. A M. T. Ak. Könyvkiadó Vállalata.

Két formában s tartalomban nagyon különböző munkával gazdagítja e kötet irodalmunkat. Az egyik verses történeli ének, rózsaszínnel előntött, s boldog hódolattól áradozó epithalamium, a másik prózai satyra telve keserőséggel és tiszteletet nem ismerő, vaskos tréfával. Bercsényi második házasságát énekli meg a költemény, mely Kőszeghy Pál műve. Húsz éve már annak, hogy Rómer Flóris a varsai gr. Krasinski-könyvtár katalógusában reá bukkant Kőszeghy kéziratának czimére. És Thaly Kálmán szenvedélyes érdeklődése és kitartása nélkül ma is csak hírből ismernők a varsai kéziratot. Most azonban előttünk van a költemény pontos kiadásban, alapos előszóval és felvilágosító jegyzetekkel. Most már tudjuk, hogy a XVII. század elbeszélő költészetének történetében tisztelettel kell megemlékeznünk Kőszeghy Pálról egyrészt azért, a mit olvashatunk tőle és nem csekély részben azért is, a mit elveszett költeményeiről tudunk.

Kőszeghyneknek vérében volt a Bercsényi ház tisztelete. Már atyja is híven szolgálta az idősebb Bercsényit és fiát, Pál a Bercsényi udvar neveltje és később Miklós gróf titkárja volt. 1703 körül halt meg Kőszeghy Pál s így nem láthatta urát pályájának delén. Mennyi verssel s mily érdekes tartalommal gyarapodott volna műve, ha Bercsényi Miklós főhadvezéri munkásságát is megénekelhette volna. Mert nemcsak második házasságát szedte »magyar rithmusokba«, ez csak »Harmadik Könyve« a Bercsényi trilogiának, melynek két első része már a költő életében elveszett. A trilogia első része Bercsényi ifjúkori vitézi tetteiről és gr. Drugeth Krisztínával való első házasságáról szól, a második házasi életét s első nejének halálát énekelte meg. A két első könyv már aligha fog megkerülni, a harmadikat Thaly valószínű hozzátételei szerint

költőnk leánya, Kőszeghy Zsuzsi, Bercsényinek harmadik neje, vitte magával Rodostóból Jaroslawba, honnan azután a varsai könyvtárba került.

Elég okunk van arra, hogy sajnáljuk az első két könyv eltűnését. Történeti tudásunk s költői irodalmunk kettős vesztesége az.

Történeti tudásunké, mert Kőszeghy hűségére törekszik. Pontos az adatokban, nem zavarja meg a történeti sorrendet, mythologiai és egyéb leleményei inkább csak arabeskek s nem érintik az elbeszélés belső szervezetét. Annyira megbízható, hogy művéből még a tudós kiadó is meríthetett új adatokat. Annál érdekesebb lett volna a nagy közönségre nézve, ha megtanúlhatja Bercsényi történetét Kőszeghy verseiből.

Mert ezek a versek nem csupán történeti szempontból érdekesek. Költőnk Csáky Krisztinának, Bercsényi második nejének s a költemény hősnőjének, ajánlja művét, mert úgy tudja, hogy gyönyörködik a magyar versekben. És az úrnő sok ismerősével együtt bizonyára kedvét lelte Kőszeghy fordulatos s zamatos nyelvében, gördülékeny rythmusában, s a négyes sorok »utolsó megegyező betűiben«, melyeket a költő »levelei között elrejtőző, tavaszi, illatos, violácskákka« hasonlít össze. Bizonyára tetszett neki Kőszeghynek különben takarékosan alkalmazott mythologiai készlete s az Echoval üzőtt mesterséges játéka. Könnyen érthető elfogultsága a költemény tárgya iránt talán nem ment annyira, hogy többre becsülte volna költő hívét a *Murányi Venus* énekesénél. De az elfogulatlan mai olvasó is elismerheti, hogy Kőszeghynek van bizonyos epikai tehetsége, mely nem a compositióban, hanem a sok részletes, nagyon élénk s jellemzetes leírásban nyilvánul. Ezek a leírások művelődéstörténeti szempontból is nagyon becsesek.

Szemünk elé állítják a főuri életmód egyes részleteit, a vadászatot, a szánkázást, a vendéglátást s a lakomázást. Ha nem kellene tartanunk a hosszadalmasságtól, sok szép részletet idézhetnénk e leírásokból, továbbá Bercsényinek és nejének jellemrajzából, de a kiadó úgy is igen behatóan foglalkozott a költeménynyel előszavában s ott számos sikerültebb részletet idézett. Mi csak három szép sort akarunk kiemelni. Venus mondja Cupidónak a *Második Rész* 11-ik strófájában:

Siess hamar, s járd el sebes Vág folyását,
Mely mellett találd egy árva szállását,
Ki bús füllel hallja Vág vize csurgását. . . .

Ily hangulatos sorokban talán gazdagabb volt a trilógia első két könyve. Magától érthető, hogy a külső életre annyira figyelmes epikus munkájában a nyelvész is sok figyelemre méltót talál. Feltűnt nekünk a 163. lapon a *kukrejt* szó, melynek jelentéséről az utóbbi években vita volt nyelvészeink közt. Ez a hely (Puha tehénhús is *öntve kukrejtjével*) újabb bizonyítéka annak, hogy kukrejt mártalékot jelent. (M. Nyelvőr XIX. 284. 1.)

Az *Actio Curiosa* egy részét már régóta ismerjük. Thaly az *Adalékok* I. kötetében kiadta az Első Beszédet s a Másodiknak nagyobb felét. Most mind a Nyolcz Beszéd előttünk van a verses epilóggal együtt.

A kéziratot mint Thaly megállapította báró Palócsay György

másolta még mint serdülő ifjú. Nem merjük állítani, hogy az *Actiót* vándorszínészek terjesztették, sokkal valószínűbbnek tartjuk Thalynek azt a másik föltevését, melyre ő maga is nagyobb súlyt helyez, hogy a főuri családok egyes utazgató hívei, vagy tagjai terjesztették a bizonyára Dunántúlról származó kéziratot. Drámának csak annyiban nevezhető az egész, hogy párbeszédekben van írva s hogy van bizonyos folytonosság a beszélők jellemzésében.

A szerző valami jó eszű s jó humorú protestans ember lehetett, ki szeretett olvasgatni s irogatni és kedvét lelte a szabad szájú tréfákban s körmönfont népies szólásokban. A maga és talán úri pártfogói mulattatására írta e dialogisált satyrát. *Gaude* uramnak hívják a tréfák hőseit, ki minden rendű és vallású embernek ugyancsak oda mondja az igazat. Olyan udvari bolondféle, kinek sértéseit nem igen veszik fel. Sapkáját csörgetve sok józan dolgot mond és sok igazi bolondságot csúfol. Különösen az első két Beszédben történeti piedestálon áll s tipikus kifejezője a közhangúlatnak. Például Achastes (a katolikus főúr) azt mondja neki, hogy most jobb világ van, mert a nimetek »mind pinzen élnek«. *Gaude*: »Pinzen ilnek? Szintén úgy vagyon az, mint a ki szolgát fogad: ennek annyit ad és ígér, mint amannak; ennek semmit sem ad, amannak pedig a semminek a felét.« Körülbelül így volt a dolog, mint *Gaude* uram mondja. A tréfa az 1671 utáni viszonyokra vonatkozik, mikor ki volt adva a rendelet, hogy a katonaságnak az úgy nevezett servitiumon kívül mindent meg kell fizetnie. De mikép fizetett, azt *Gaude* rövidebben mondja meg, mint sok történeti okirat, mely körülbelül ugyanazt mondja. Szóval *Gaude* a németet nem szereti, a katolicizmus erőszakos terjesztését is gúnyolja s a kurucz mozgalomtól sem vár sok jót. Tréfája egyszerre pathosba csap át, midőn a kurucz hajlamú Borsequiushoz magyarázza, hogy az Isten kezében nem lehet megfogni a nyilat; magunk is elveszünk s a haza is, ha a végét nem nézzük a dolgoknak. »Csak úgy van a ti dolgotok — mondja a könnyen hívó és az ország romlását semmibe sem vevő Borsequiushoz — mint a kit felakasztanak s piros czizmát vonnak a lábára.«

Nagyon kár, hogy már a második beszéd végén *Gaude* uram elhagyja a politikát. Ezentúl már tréfáinak kevesebb a magja. Inkább csak a nyelvtörténet kutatóját érdekli az a sok szólásmód és közmondás, melyekkel beszélgető társait gúnyolja és urát mulattatja.

A sok tekintetben nevezetes munka keletkezésének korát és helyét Thaly állapította meg. A tényleges viszonyokra való czélzások összehasonlításából kiderítette, hogy az *Actio* 1678 őszen kelt és alighanem gr. Erdődy Sándor környezetében.

Nagy köszönettel tartozunk a jeles kiadónak, kinek szerencsés keze s nagy buzgalma már annyi becses adalékkal gyarapította irodalmunkat s bizonyára még fogja is gyarapítani.

A BESSENYEI-IRODALOMHOZ.

(*Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen. 1894.)

Széll Farkas, a Bessenyei-család történetírója, ismét köszönetre kötelezte mind a kutatókat, mind az olvasókat, a mikor a megújulás vezérének két művét: a Bihari Remetét és Holmit közrebocsátotta. Mert ez irodalomtörténeti emlékek, bár rég meghaladott eszméarátlatok termékei, mai nap is érdekesek, sőt becsesek. Mai tudásunk több, elemzésünk biztosabb, mint a mivel Bessenyei e bölcséleti fejtegetéseiben rendelkezhetett: de igazságra való törekvésünk aligha oly komoly és nemes, mint az övé. Mert egész szive vívódik és vérzik a kutatás sivő szomjától, az igazság eltalálásának sovárgásától; s hangjának meg-megeredő rezgése elárulja érzelmeinek feltörő erejét, érzelmeinek zajlása pedig lelki küzdelmeinek emésztő viharát. Valóban nem egyszerű szokásból, hanem belső szükségből ír, a mikor az ember természetébe, természetének titkaiba, s az erkölcsi lét nehéz problemaiba be akar hatolni, hogy magának is, másoknak is megnyugvást szerezzen. Pihenést talán közben-közben szerzett: de végleges megnyugvást nem, — mert hiszen tisztára forni okoskodása nem birt, s ő az ellenmondások kínos ütközőjéből egészen soha meg nem szabadult. Nemcsak különböző műveiben, de együgyűbben, a *Bihari Remeté*-ben is, mereven ellenkező állításokba esik. A szabad akaratot előbb meleg rajongással védelmezi. Mert ha az egész világ czáfolná is, inkább megvetné szavazatainak sokaságát, semhogy magát, érzését, egyéniségét megtagadja. Hiszen ha a galamb szabad akaratja szerint repdes az ágakon, mint oktan állat, miért lenne ő bölcs lélek létre nálnál oktanabb. Valahol élet van, ott akaratnak is kell lenni, és a hol akarat nincs, ott élet sem található. S mi lenne az ember érdeme, ha maga helyett minden tettének isteni akarat volna a kényszerítő és vezérlő eszköze? Ugy látszanék, mintha az Istenség az embernek teremtésében csak olyan mulatságot kívánt volna magának szerezni, hogy jutalmazhassa, büntethesse a nélkül, hogy önmagától akár jót, akár rosszat cselekedhettek. Nem, az embernek egyedül a szabad akarat a dicsősége.¹ Később meg azt tanítja, hogy az emberen a természet uralkodik. Néró a természete szerint volt kegyetlen ép úgy, mint Titus a magáénál fogva jó. A természetet meg nem változtathatja sem nevelés, sem tudomány: mert micsoda született gazembert tesz a tudomány emberséges emberré?² S míg a Bihari Remetében a vallás és ékesszólás lelkesedésével érvel a jó és gonosz cselekedet értéke, istennél való beszámítása mellett:³ addig a Holmi egyik szakaszában, melyet először Széll Farkas közöl itt, egye-

¹ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen. 1894. 9, 10, 11, 56 l.

² *Ugyanaz*: 90, 91, 115 l.

³ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. 1894. 16, 55, 56, 57 l.

nest ellene szól. »Én nem tudhatom, Istennek magának mi jó, mi nem; gondolom, hogy neki rossz nincs a természetben. Meglehet, hogy mikor engem egy embertársam megvág, csak olyan isten előtt, mint mikor egy kutya a másikat megmarja. Ha ez így van, mint természetből csupán másképen hinni nem lehet, nekünk lesz csak rossz, jó, bűn, nem bűn; de az Istennek, ki nem test, hogy okozhatna az én fájdalomam fájdalmat, ki csak úgy érezhetek és fájhatok, mint test.«¹ A beszámítás elvetésével persze az akarat szabadsága is elesik; az ember nem egyéb mint a természet rabja: vigasztald magad, tanácsolja az író, azzal a szerencsés rabsággal, mely szerint néked mindég úgy látszik (de csak látszik), mintha szabad volnál akarni, a mi tetszik s mások felett nagyobb igazsággal élni.²

Ime, a Bessenyei belső küzdelme, ellenmondásai közt való nyugtalan viharzása. Bölcséleti fejtegetéscinek nagy fogyatkozása, hogy nem bírja őket egységbe foglalni s következtetéseit valamely összefüggő rendszer súgaraként megvonni: de írásainak innen ered vonzó, sajátos érdekessége is, mert egyénisége a maga igazságra való törekvésében folyvást a szemünk előtt: közvetlensége megnyilatkozik a kutatásában, beszédében, hangjában. S ennek az egyéniségnek, ennek a közvetlenségnek lobogó láza oly elevenen érint bennünket, hogy mohó figyelemmel kísérjük fejtegetéseinek végéig. Természetes, hogy eredménye ma már nem mindég elégit ki, de mindég leköt; s ha nem is érveinek igazságával, stíljának melegével mindég megkap és elbájol. Azért könyve mai nap is kellemes olvasmány.

A kötet nagyobb fele a *Bihari Remete vagy a világ így megyen*. Nem ismeretlen munka, mert eszmemenetében részletesen vázoltuk mi a magunk egyszerű kísérletében,³ Voltairehez való viszonyát behatólag elemezte Beóthy Zsolt a maga nagybecsű tanulmányában;⁴ azért új bemutatásra nem szorúl. Széll Farkas jól tette, hogy a kiadásra épen ezt választotta. Mert az író maga sokat adott reája. A maga állításaként egész életének olvasása, tapasztalása, gondolkozása, érzése egyesül e kis munkában; soha semmi, valamit irt, még annyira meg nem szorongatta, mint ez. Benne az emberi természetet kívánta rövid summába venni, a dolgoknak határ nélkül való zürzavar ellenkezései közt az okoskodó léleknek egyetlen egy útját meglelni, újjal kimutatni, az érzékenységet erejében, gyengeségében, törvényében, azaz bűnében, igazságában a szívnek rejtekéből napvilágra felhozni.⁵ S teljesen téved Széll Farkas, mikor azt hiszi, mintha Bessenyei a művet a maga mentő írásaként is készítette

¹ *Ugyanaz*: 163. l.

² *Ugyanaz*: 164. l.

³ *Bessenyei György*. Irodalmi Tanulmány. Kiadja a Kisfaludy-Társaság 1872. 141—161. l.

⁴ *Beóthy Zsolt*: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. kötet. Budapest, 1887. 286—299. l.

⁵ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen. 1894. 122. l.

volna.¹ Czáfolatul szolgálhat nemcsak a Bihari Remete czélzata: de keletkezésének indítéka is. Bessenyei Nagy-Váradon, a rabok törvényszékén levén, lelkébe nyilallott a kérdés: hogy mi teszi a különbséget közte és ama szerencsétlenek között? Természet, ország törvénye, vallás, lelkiismeretnek igazsága, emberiség, becsület, szánakozás? Gondolat-tenger áradott fejében. Lehetetlen volt nyugodnia, míg le nem irta.² De e miatt a különbség miatt bizonyosan nem kellett mentegetőznie. A mi pedig a vallás kérdéseit illeti, azokat mindég annyiban érinti, amenyiben czélzata megköveteli. Kétségtelen, hogy a Bihari Remete ő; kétségtelen, hogy alanyisága hangjában meg-megcsendül, hogy a munkának egyéni vonatkozása is akad, mint a hol iratásáról megemlékszik vagy a hol a maga nótelensége és magányossága ellen nyilatkozik:³ de vallásváltoztatásának egyenes mentségére benne sehol sem akadunk; nem még a megigazulás kérdésének taglalásában sem, a hol pedig a hit eredetéről, különféleségéről, a vallás igazságáról, a szokás változtatásáról, a szükség, kényszerítés, félelem nyomásáról eleget beszél.⁴

Bessenyei előadásának a módja, hogy mindég mintegy önmagához, vagy valamely személyhez fordul, védekezik és vitatkozik, a miben egyénisége jut közvetlen kifejezésre, okozhatta a tévedést. Ilyen alapon azonban mentő irás a legtöbb műve, mely pusztai magányában fogant. Mert minél inkább öregszik, annál nyugtalanabbul foglalkozik az élet es világ, kivált pedig a vallás kérdéseivel, melyek áttérése és magával való küzködése miatt kínosan gyötirik. Épen azért vizsgálataiban sohasem marad tárgyias, benyomásait szíven és kedélyén keresztül veszi, szíve és kedélye közrehatásával magyarázza. S a mit a Bihari Remetében említ, hogy a mely úton a szív ösztöneit, mint menyköveket, a gondolat közé csapkodja s tűzével ott villámlik, a gondolat indulatait ugyanazon úton lövöldözi vérébe vissza, melylyel mint szikra a puskaport lobbantja fel,⁵ teljesen magából meríti, mert nála a szív és elme szakadatlan viszonosságban működik; csakhogy a szív a hatalmasabb s okoskodásán mindég az érzés uralkodik; minél fogva a hol eszével nem boldogul, rendszerint szívéhez menekszik.

A kötet kisebb fele a *Holmi*, nem az író ismeretes könyve, 1779-ből, hanem annak első vázlata, mely a debreczeni főiskola könyvtárában hevert. Összesen tíz szakaszból áll, melyek közül öt egészen új: egyik a nagyravágyról, másik az akarat látszatos szabadságáról, három pedig a téritésről értekezik s a Besenyei gondolkozására vallásváltoztatása előtt rendkívül éles és tiszta megvilágítást vet. Az író ezt a három szakaszt a Holmi közrebocsátásakor nem vette számba, a mi arra enged követ-

¹ *Ugyanaz*: XXXI. l.

² *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen. 1894. 122. l.

³ *Ugyanaz*: 36, 66, 67. l.

⁴ *Ugyanaz*: 58—67. l.

⁵ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen, 1894. 44. l.

keztetnünk, hogy a magvas és szellemes czikkek e gyűjteménye már áttérése után jelent meg; így ő nem akarta, nem akarhatta, hogy fejtegetése cselekedetével oly nyílt ellenmondásba jöjjön.

Szél Farkas valóban minden kutató hálájára méltó, hogy a Bihari Remetével a vázlatos Holmit nyilvánosságra hozta; még inkább, hogy a kötetet terjedelmes tanulmányon látta el, mely a megújulás vezérének életére és pályájára számos új adatot foglal magában. A mily szerencsés volt keze a Bessenyei-család történetében, hogy néhány eldöntetlen kérdésre, például a nagy izgató magaképzésének kezdetére, olaszföldi útjára, Bécsből való elköltözésére biztosan megfelelethetett: ép oly szerencsés most egész csomó ismeretlen adalék feltárásában, melyet a tiszántúli református egyházkerületi és kerületi táblai, valamint az országos levéltárból megszereznie sikerült.

Tanulmányában hivatkozva abbéli megállapításunkra, hogy a Holmi némely szakasza még 1778 áprilisában keletkezett, kétségtelennek tartja, hogy ime ez a vázlat ama néhány szakasz. S mivel Bessenyei a bevezető jegyzetében azt írja, hogy föltette magában, mikép reggel ágyából fölserkenve, valamely dologról elmélkedni és írni fog, s akkor délelőtt ilyen *Holmi* jött ki belőle; mivel aztán az ötödik szakasz alkalmi magyarázatában elmondja, hogy április 13-án, mikor munkához fogott, reggel nyolcz óraker hallotta a Lepold-ezredet trombitálva a bajor háboruba kivonulni: Szél Farkas azt következteti, hogy ez a vázlat egészen április 13-án délelőtt készült.¹ Semmi sem képtelenebb állítás, mint ez a következtetés. Mert a vázlat *44 nagy nyomtatott lap*, a mennyi négy óra alatt, mert hiszen Bessenyei maga említi meg, hogy nyolcz óraker fogott a munkába, le sem írható. Az a bevezető jegyzék legfőlebb a pár első szakaszra vonatkozhatik, s az ötödik szakasz kelte ép arra mutat, hogy az már más napon fogant. Ennélfogva csak annyi fogadható el, hogy az a vázlat a Holmi kezdeteként még 1778 áprilisából ered, de a munka többi része minden valószínűség szerint 1779-ben készült, a mint Szél Farkas is megengedi. Különösen fontosnak tekinti s nyomatékosan emeli ki ezt azért, mert a Holmi írása és kiadása idejével *volt földéríthető a Bessenyei születési éve*. Hogyan?

A Bessenyei születéséről, a mióta 1872-ben a Toldy hírlette állítást megdöntöttük, egész kis irodalom keletkezett. Maga Toldy volt az első, ki föltevésünk és értesülésünk ereje előtt meghajolva, régi adatát elvetette s már négy esztendő múlva a magyar testőrség levéltárából merített új adattal állt elő, mely szerint az irodalmi megújulás vezére 1742 helyett 1744-ben született.² Ám ez az év is, bár hivatalos bejegyzésen alapszik, annyira összeütközött mindazzal, a mit műveiből és vallomásaiból abbéli föltevésünk bizonyosságaként felsoroltunk, mikép valószínűleg 1748-ban született, hogy Szinyei Gerzson 1877-ben új kutatást

¹ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen, 1894. V. VI. l.

² *Toldy Ferencz*: A magyar költészet kézikönyve. II. kötet. Budapest, 1876. 9 l.

indított s annak eredményeként 1744 helyett 1747-ben állapodott meg.¹ S ezt az évt elfogadta mind Beóthy Zsolt a maga nagybecsű tanulmányában,² mind Széll Farkas a család történetében,³ mind pedig az iskolai könyvek az irodalmi tanításban. Ez a felfogás Bessenyei egyik levelére támaszkodik, melyben 1775. szeptember 12-én maga írja magáról: »Âgé de vingt-huit ans, mon sang est déjà devenu las de circuler dans mes veines; il devient épais, et veut m'étouffer.« Mindenesetre elég határozott nyilatkozat, noha az ellenmondó kétséget teljesen el nem oszlatja. Mert ha a költő 1747-ben született, miként mondhatja 1771-re, a mikor a Pope átdolgozása készült, hogy még akkor nagyon ifjú volt, esztendei inkább *gyermeki időre* tartoztak, mint emberkorra, holott már a nagykorúságot elérte; miként mondhatja 1772-ben a Hunyady László ajánló levele szerint magát *mintegy 25 évesnek*, holott valóban annyi volt; miként mondhatja »Beszédében az ország tárgyáról« magát verseinek és tragédiáinak írásakor *vak és esztelen gyermeknek*, holott a gyermeki éveket már meghaladta? Ellenben, ha 1748-ban, az első hónapok egyikében született, mindez helyesen értelmezhető, sőt Bessenyei egyéb adataival is teljesen összhangzásba hozható. Mert 1755. szeptemberében, a mikor S-Patakon az iskolai élet megnyílt, már erősen benne lévén a nyolcadik esztendőben, könnyen írhatja vala magát *nyolc*, 1760-ban, öt esztendő múlva, a mikor a főiskolát elhagyja, *tizenhárom* évesnek; annyival inkább, mert iskolai pályájáról és koráról jóval később és csak *általános* vonásokkal és számokkal emlékszik meg; s 1765-ben, a mikor bátyjai sürgetésére és Szabolcsmegye ajánlatára a magyar testőrségbe kerül, még fiatalnak tetszik ugyan, de a mi korából hiányzik, fejlődésében a Vas-Bessenyeiek testi ereje eléggé pótolhatja. S ekkor, ha 1748-ban született, 1771-ben, a Pope átdolgozásakor, csak 23 esztendő, a törvényes plena aetason még alól, így évei a gyermekidőbe számíthatók; 1772-ben, a Hunyady László készítésekor, mely ez évnek novemberében jelen meg, már a 24 évet meghaladta, így csakugyan mintegy 25 éves; de önvádoló kifejezéssel, verseinek és tragédiájának magyarázatáról szólva, a 23—24 esztendő ifjú vak és esztelen gyermeknek nehézség nélkül nevezheti magát. Már most az a kérdés, hogy Bessenyei levelében, illetőleg annak »âgé de vingt-huit ans« kifejezésében kétségtelenül benne van-e a *betöltésnek* fogalma? Igaz ugyan, hogy a francia rend szerint benne érti: de Bessenyei általánoskodhatik, öregeskedhetik s a franciában is gondolkozhatik magyarul; már pedig a magyarban 28 esztendőnek mondhatja magát az is, a ki betöltötte, az is, a ki benne jár. Ám a kifejezést *szó szerint, francia felfogással* vettük, s a Beóthy *Képes Irodalomtörténetében* az 1747-et mi is elfogadtuk: különben minden adat inkább 1748 mellett beszél.⁴

¹ Abafi Lajos: Figyelő. II. kötet. Budapest, 1877. 387—388. l.

² Beóthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. kötet. Budapest, 1887. 219. l.

³ Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyei-család története. Budapest, 1890. 83—84 l.

⁴ Beóthy Zsolt: A magyar irodalom története. II. kötet. Budapest, 1894. 17. l.

Valóban a Bessenyei születése évről kétségtelen bizonyossággal még most sem szólhatunk. A Holmi írása és kiadása idejével megkísérettük ugyan összevetni és földeríteni: de sikerre nem vezetett. A Holmi-beli mondás, hogy »egy huzomba 11 esztendeig ölte magát«,¹ ma már világos, nem 1765-től, Bécsbe jöveteléről, csak magaképzésének kezdetétől érthető: a tizenegy év 1779-től visszafelé számítandó. Széll Farkas érdeme, hogy ezt hiteles adattal is igazolta, a mennyiben a családi oklevelek kivonatából közölte a följegyzést, hogy György 1769. május 30-án Mihály bátyját a németben és hegedülésben való előmeneteléről tudósítja.² Ha már ekkor előmeneteléről szólhat, mindkettőbe még 1768-ban kellett bele kapnia.

Igen értékesek, a miket Széll Farkas a megújódás vezérének a maga vallása érdekében való szolgálatára és vallása változtatására nézve felkutatott. Ez adalékok ismeretével egész ügyvivősege sokkal jelentősebbnek bizonyul, mint eddig hittük. A magyarországi négy református egyházkerület 1773. szeptember 2-án, Bugyiban főgondnokaiból főtanácsot alakított, melynek elnökéül a házi gazdát, gróf Beleznay Miklóst választotta meg. Szüksége volt pedig e szervezkedésre azért, mert a protestánsok sérelmeik orvoslása végett csak *magánnev alatt* folyomhatnak az országgyűléshez és felséghez; s ilyen magánnevűl a hatalmas és befolyásos generális, gróf Beleznay Miklós neve a legalkalmasabbnak látszott, ügyeik szerencsés védelmére legtöbb kezeséget ígért. Mint főtanács elnök, egyetemes főfelügyelő aztán *secretariusnak* M. Terézia előleges beleegyezésével kinevezi Bessenyei Györgyöt, ki »a felséges udvar nagyobb és hasznosabb bizonyos kegyeinek mellőzésével magát a közjóért feláldozta«; kit az isteni *kegyelmes gondviselés* a nyomatásban levő *vallás gyámolásra* és *porból való fölvetelésre* különösen elkészített; kit új állására egyenesen a királyasszony ajánlt, mikor róla a generálisnak *sok és nagy dolgot* mondott, mint olyanról, kinek hívsége és alkalmas volta iránt teljességgel el van hitve, a hogy mindezt Beleznay vallja és írja.³ Bessenyei 1773. november 21-én már elfogadta a hivatalt, december 1-én már királyi megerősítése is leérkezett s a mikor december 16-án, a testőrségből kilépése után, felekezete képviselőjében a királyasszony előtt megjelent, M. Terézia így szólt hozzá: »Bessenyei, egy dolog van nálam, melyet már vizsgáltattam, de határozást benne nem tehetek még, neked általam, mutasd meg Beleznaynak, dolgozzatok benne; mi dolgaitokat nézi tovább, én úgy hiszem, hogy esztendő nem sok idő lesz a fundamentum letételére. Tudni akarom tovább, hogy hol leszel szállva, hogy küldhessek vagy szólhassak hozzád«.⁴ A királyasszonynak bizalma és kegyelme iránta oly

¹ Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyei-család története. Budapest, 1890. 90. l.

² Bessenyei György: Holmi, Bécs, 1779. 85. l.

³ Bessenyei György: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen, 1894. XV. XVIII. l.

⁴ Ugyanez: XIII—XV. l.

föltétlenül nyilatkozott, hogy az évnél még áprilisában, a mikor a fiatal gárdista csak magán buzgóságból panaszkodott nála felekezete sérelmeiről, kijelentette neki, hogy örömet látná benne mindazokat a dolgokat, melyek vallásukat illetik; akár szóval, akár pecsét alatt terjeszse elébe, mert ő nincs kellőleg tájékozva.¹ S beadványaira a Beleznay bizonyosága szerint mindég a maga kezeirésével felelt.²

Ime a Bessenyei ügyvivőségének egész jelentősége. A királyasszony választotta, a Beleznay Miklós megbízta, kiből viszont egész felekezeteinek reménye egyesül: így a két legmagasabb tényező érdekeinek letéményese. Hivatalos czime *főtanácsi titkár*, consistorialis secretarius, az általános használat szerint *titkos ügyvivő*. Mert téved Széll Farkas, ha ezt a nevet egyszerűen csak Bessenyeinek abból a leveléből magyarázza, melyben Szilágyi Sámuel, tiszántúli püspöknek *titkos* szolgálatáról beszél.³ Abban az időben a magyarországi reformátusok rendes, vagy nyilvános ügyvivője Nagy Sámuel s ettől megkülönböztetésül jöhetett a *titkos ágens* elnevezés forgalomba: de hogy általánosan élnek vele, bizonyosága lehet Laczka János, egyeki iskolamester, ki egyházközségi sérelmi ügyében az előjárókkal két ízben is megfordult Bécsben Bessenyeinél, kinek aztán pártfogoltja és lakótársa lett, mert elhagyatott voltában magához vette, tanította és tartotta; Laczka csak tudta, hogy Bessenyei *mi volt, s életrajzában ő is »szám-felelt való vagy titkos ágensnek«* nevezi.⁴

Bessenyei buzgón eljáró tisztében: hitfelei közt mégis akadtak ellenségei. S Beleznay hiában védelmezte lelkesedéssel.⁵ Az önértetes és jellemes ember e miatt 1775 június 27-én az egyházkerületekhez intézett levelében lemondott: mire a tiszántúli egyházkerület lemondását elfogadta és fizetését a maga részéről megszüntette; a többi azonban maradásra bírta és tovább díjazta, — a hiányt a generális pótolta.

Majd nemsokára mélyebb elvi összeütközések következtek. A mikor a helytartó tanács az országot tíz tankerületre osztotta be, s ezek élére katolikus főigazgatókat állított, felügyeleti joggal minden iskolai és tanulmányi ügyre vallás-különbség nélkül: Bessenyei oda dolgozott, hogy a református tanintézetek gróf Beleznay Miklós személyében református főigazgatót kapjanak. A felekezeti önkormányzat féltékeny hívei fölgerjedtek az állami felügyelet alkalmazása ellen; de a mennyiben mégis el kellett fogadniok, legalább mást szerettek volna főigazgatónak s Bessenyei és Beleznay ellenére 1777 márcziusában fölterjesztést intéztek a felséghez, egyetértésben az ágostai evangélikusokkal. Majd a mikor M. Terézia új nevelési rendszere megjelent, Bessenyei felvilágosodott ember létére nyíltan melléje állt, mert nem látott benne semmi olyast, a mi vallásának

¹ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen, 1894. XI—XII. 1.

² *Ugyanaz*: XVIII. 1.

³ *Ugyanaz*; IX—X. 1.

⁴ *Ballagi Aladár*: A magyar királyi testőrség története. Pest, 1872. A függelékben 431. l.

⁵ *Bessenyei György*: Holmi. Bécs, 1779. 103—105 l.

szabadságát veszélyeztette volna; sőt ellenkezőleg oly haladásnak tekintette, melytől a nemzet egyetemes műveltsége csak gyarapodni fog. S a ki összeveti a Holmi amaz adatait, melyek a sáros-pataki főiskola szellemten tanításáról, a hazai történelemnek és hazai földrajznak teljes chanyagolásáról szólnak, a *Ratio Educationis* megfelelő rendelkezéseivel, melyek e tárgyak anyagára nézve intézkednek,¹ hogy másra ne is hivatkozzunk, kénytelen a különbségen elcsodálkozni, s a megújulás vezérének igazat adni. A nevelés új rendszere valóban nagy haladást jelzett, de csak az egyetemes műveltség felé: a magyarság elővitelében keveset lendített. Mert a latin nyelvrc, aztán különösen a németre fordította a figyelmet: a magyarról csak mint egyik *bevett*, mint egyik *hazai* nyelvről beszél.² Épen azért csatlakozik Széll Farkas, ha a *Magyarságot*, e velős és hangulatos szózatot az új rendszer alkalmi ajánlatának veszi, mellyel hitfeleinél annak elfogadására hatni törekedett.³ Mert a *Ratio* szelleme és *Magyarság* szelleme közt kiáltó az ellentét, az a magyar csak mellékesen érinti, ha általában érinti, cz pedig eleitől fogva végeig a nemzeti nyelv és tudomány fölemelésére izgat. Mert soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcseséget, mélységet, mondja Bessenyei, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe be nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, s idegenen soha, s minden nemzet a maga anyanyelvéről ismerszik meg, s arról nevezik. Ajánlja, sürgeti, hogy az idegen, jeles műveket fordítsák le. Magyar nyelven kívül nehéz egyébbül kedves újságot indítani. Valameddig *ezt a módot* fel nem vesszük, soha nem jövünk ki a mélységből úgy, mint kellene. Mozgásba, tűzbe kell hozni a *nemzet elméjét újsággal*, még pedig *a maga nyelvével*, mert ha őtet a maga dicsőségével nem indítjuk, idegen dolgokra egészen meg nem indul. S mi következik Bessenyei szerint? A *régi módhoz* ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit teszen, mint a tudatlanságot sóhajtani. Holott ha magyarul lehetne olvasni: egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományuk, értelmök lenne, mint most sok doctusnak van az országba. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. *Legyen új tanulás módja*, fogadjuk el.⁴ A nagy világ tudni illik, az angol, a francia, a német a maga anyanyelvén mivelődött; *ez az új tanulás módja: ezt kell követnünk!* A magyarságra ébresztés lelkes riadója ez a szózat, nem pedig a *Ratio educationis* ajánlata, mely a latinságot ápolja tovább. Ha Bessenyei a nevelés új rendszere mellett foglalt állást, könnyen érthető, mert jobb volt a réginél: de elfogadására nem a *Magyarsággal* izgatott, mert ez inkább ellene szól. Talán leveleivel buzdított: kutatni kell az országos, a Beleznay-féle, az egyházkerületi levél-

¹ *Ratio Educationis* totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Vindobonae 1777. 197—216, 260—262. l.

² *Ugyanaz*: 150, 268, 286, 320. l.

³ *Bessenyei György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen. 1894. XXVII l.

⁴ *Bessenyei György*: Magyarság. Bécs, 1776. 6, 7, 12, 13. l.

tárakban s az akkori vezéremberek iratai közt. A Széll Farkas szerencséje kezeskedik, hogy még sok érdekes új adalékot találhatunk. Talán személyes érintkezéseivel hatott, s ezen alapon dicsekedett, ha dicsekedett, mint az elfogult Domokos Lajos írja, hogy az országban véghez vitte, mikép felkezezte az új rendet elfogadja. Annyi bizonyos, hogy a tanácskozásokon föl-főlemelte hathatós szavát; most még erélyesebben, mint előbb, mert a mióta Belezny Miklós a tiszántúli egyházkerület kívánására 1778 május végén az egyetemes főfelügyelőségről leköszönt, ezzel az ő titkársága is megszűnt s csak a generális magán megbízottja volt, teljesen függetlenül izgathatott. Tudása, ékesszólása, befolyása félelmes lehetett, mert a két protestáns egyház bizalmi férfiai, kik a Belezny pesti házában 1779 június 8-án összejöttek, hogy a Ratio educationis iránt való magatartásról határozzanak, mindenek előtt kimondani siettek, hogy Bessenyci az ülésen részt ne vehessen. S hiában rándult le Bécsből, mint 1774 óta annyiszor, nem érvényesíthette erejét. Sőt Domokos Lajos és Virág Mihály püspök a generalist is elvonta tőle, ki a dunamelléki egyházkerület júliusi gyűlésében csatlakozott a Ratio ellen való fölterjesztéshez.

Bessenyci magára maradt, jövedelem, állás, kilátás nélkül. Hitsorsosai, kikért »a felséges udvar nagyobb s hasznosabb bizonyos kegyeiről« lemondva magát feláldozta, kimarták magok közül. Még egy esztendővel azelőtt, a mint a vázlatos Holmi kiadatlan szakaszai tanúskodnak róla, a térítést és áttérést élesen elítélte, mert ha nevelt ember vallását változtatja, arra mindenkor más dolog erőiteti, és soha sem fog szíve új vallásához és annak embereirez úgy forni, mint azokhoz, kikkel nevelkedett. Nehéz nekünk, úgymond, édes atyánk, édes anyánk tanításait, édesgetéseit, mesterünk oktatásait szívünkéből egyszerre kiragadni, melyet oda növéssel forrasztott a jótétemény, nevelés, természet és szokás. Különbben is a papoknak térítése világi szándékból származik, következesképpen gonoszság, mert idvezítésnek színe alatt földi hasznot, pénzt, hatalmat vadász. A hitnek dolga isten akarítja, s azoknak nincsen elég eszök, kik a lelkeket vallásra erőltetik.¹ S most mégis e felfogásának és meggyőződésének ellenére, alig egy hónap múlva, augusztus 15-én, az erkölcsi és anyagi kényszer nyomása alatt katholicált.

A mint tudjuk, Bécs egyik külvárosában, Borromeus Szent Károly templomában, tette le a vallomást a salzburgi herceg-érsék kezeibe, ki maga vitte ki a hirt az ez után várakozó Mária Teréziának Schönbrunnba. A felségi kegynek és bizalomnak az a nagysága, melyet a királyasszony irányában mindég mutatott, magyarázza meg ezt a nagy érdeklődést. Most is évdíjat rendelt számára. De évdíja, a mennyiben Bessenyci az ő rendszere védelmében bukott el, inkább vesztesége kárpótlásának, mint áttérése jutalmának vehető.

Íme, a Bessenyci vallásváltoztatása a Széll Farkas új adalékainak

¹ *Bessenyci György*: A Bihari Remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debreczen, 1894. 130, 133, 136. l.

megvilágításában. Ily módon kimagyarázhatóbb és elfogadhatóbb: de mentsége így sem lehet egyéb, mint felfogása egyfelől, hogy egy a keresztyén vallás lényegében, szertartásai csak külsőségek, szándéka másfelől, hogy a nemzeti irodalomnak tovább szolgálhasson, mert Bécs akkor a magyar irodalom középpontja volt.

Számításában kinosan csalódott. Csalódásaitól zaklatva 1811 *február 19-én* halt el. Halála napjának kikutatását is Széll Farkas fáradozásának köszönjük.

A nagybecsű kötet nem kerül könyvészeti forgalomba. A család mai fejének, *Bessenyei Lászlónak neje, született Hegyessy Luiza* urnő bocsátotta közre szakemberek és közintézetek számára. Ki úgy tiszteli ősei emlékét, hogy a nemzetnek gyűjt áldozatot, bizonyonnyal a legszebben tiszteli.

SZÉCHY KÁROLY.

HUGO KÁROLY ÉLETE ÉS SZINMŰVEI.

(*Irta Móczár József, főgymnasiumi tanár. Szeged, 1894. 103 l.*)

(*) Móczár József füzete Hugo Károly életével és három szinművével foglalkozik. Minden esetre hálás és kegyeletes vállalkozás, mert hiszen e kétségtelen nagy tehetség, de szerencsétlen ember emléke szinte teljesen feledésbe merült; pedig abban az időben, mikor a budapesti állandó színház hatása következtében a magyar dráma-irodalom meglendült s a költői eszme és színi hatás hirdetőinek nemes versenyében örvendetesen emelkedett, még a szigorú *Erdélyi János* szerint is legtöbbet tett arra, hogy a szinköltészet feladatait konkrét egységben állítsa eléink, azaz költészetet és színpadot, eszmét és cselekvényt egymással összhangban, hogy a tragikumot szerves alapból, a szenvedély izzó erejéből fejtsse ki és teremtsen meg, hogy a két egymással ellenkező irány között mutatkozó végletes ellentétet kiegyenlítse s ezzel a teljes drámai költészet megalkotásának úttörője legyen. De szerencsétlenségére, bár büszkén vallotta magát magyarnak, magyarul fölötté gyarlón tudott. Tehetségének röpte megtört nyelvén, eszméinek fénye elhomályosult kifejezésén. Három nemzetnek, a magyarnak, németnek és francziának költője akart lenni, mielőtt, szegény, a civilisatio pápája, a költők fejedelme, az orvosok orvosa, halottak feltámasztója lett volna: de más dolog érteni, sőt írni is valamely nyelvet, s más megint annak eredetiségeit és szépségeit költői alkotásban juttatni diadalra; neki épen magyarsága volt a legfogyatékosabb.

Móczár József füzete Hugónak életét külön beszéli el, elég érdekes korrajz kíséretében, katolikus pap létére meleg vonzalommal a szegény zsidó fiú küzdelmei iránt, melyeket egyfelől pályája anyagi nehézségeivel, másfelől a rendi társadalom balitéleteivel meg kellett állnia, hogy lelki derekasságának és erkölcsi erejének gúnyjaként végre is igazi »bolygó zsidó« legyen; de nagy hibája az értekezőnek, hogy korrajzából